

QADIMGI KICHIK OSIYO

*O'roqova Mubina Shoberdi qizi**eraliuroqov2008@gmail.com**Tel: +998992868605**MAQOLASI*

Annatatsiya: Er. av. II ming yillikda halokatga uchragan Xett davlati to'g'risida tarixiy ma'lumotlar XX asr boshlarigacha deyarli yo'q darajada edi. Bu vaqtgacha Kichik Osiyo va shimoliy Suriyada sirli iyeroglif yozuvlar va tasvirlar topilgan edi. 1887-yil tadqiqotchilar Tell-Amarna arxividagi diplomatik yozishmalarda Xett podshosining Misr fir'avniga tengligi (uning birodari) eslatib o'tiladi Bu kashfiyot Old Osiyoda qadimda yana bir buyuk davlat mayjud bo'lganini ko'rsatdi. 1906-yil nemis olimi Y. G. Vinkler Bugozgoyada (Turkiya) xettlar poytaxti Xattusi xarobalarida arxeologik qazishmalarga kirishdi.¹

Kalit so'zi: Xett davlati, Kichik Osiyo, shimoliy Suriya, Tell-Amarna, Y. G. Vinkler Bugozgoyada, Burusxan, Zodagonlar, Xett madaniyati, Qazishmalar, B. Grozniy, Tuliya.

Annotation: Er. av. Historical information about the Hittite state, which collapsed in the 2nd millennium, was almost non-existent until the beginning of the 20th century. By this time, mysterious hieroglyphic writings and images had been found in Asia Minor and northern Syria. In 1887, researchers in the diplomatic correspondence in the archives of Tell-Amarna mentioned that the Hittite king was equal to the Egyptian pharaoh (his brother). This discovery showed that another great state existed in ancient Asia. In 1906, the German scientist Y. G. Winkler began archaeological excavations in the ruins of Hattusi, the capital of the Hittites, in Bugozgoya (Turkey).

Key words: Hittite state, Asia Minor, northern Syria, Tell-Amarna, Y. G. Winkler in Bugozgoya, Burushkhan, Nobles, Hittite culture, Excavations, B. Grozny, Tulia.

Аннотация: Эр. средний. Исторических сведений о Хеттском государстве, распавшемся во II тысячелетии, до начала XX века практически не существовало. К этому времени загадочные иероглифические письма и изображения были найдены в Малой Азии и северной Сирии. В 1887 году исследователи в дипломатической переписке архивов Телль-Амарны упомянули, что хеттский царь был равен египетскому фараону (его брату). Это

¹ Karimov I.A. "Tarixiy xotirasiz kelajak" Toshkent 1998yil

открытие показало, что в древней Азии существовало еще одно великое государство. В 1906 немецкий учёный Ю. Г. Винклер начал археологические раскопки на руинах Хаттуси, столицы хеттов, в Бугозгое (Турция).

Ключевые слова: Хеттское государство, Малая Азия, Северная Сирия, Телль-Амарна, Ю. Г. Винклер в Бугозгое, Бурушхан, дворяне, хеттская культура, Раскопки, Б. Грозный, Тулия.

Kirish: Qazishmalar natijasida Yaqin Sharq tillarida bitilgan o'n minglab taxtachalardan iborat arxiv, jumladan, Xett — Misr tinchlik shartnomasining mixxat varianti topildi. Chex tadqiqotchisi B. Grozniy 1915-yilda chuqur tadqiqotlar natijasida xett tili hind-yevropa tillar oilasiga mansub degan xulosani aytdi, natijada Xett davlati tarixini o'rganish kuchayib ketdi. Olim A. Getse 1933-yil Xett davlati tarixini umumiy ocherkini yaratdi. Bundan tashqari, A. Getse 1933-yilda Kichik Osiyo tarixi umumiy ocherkini chop etdi. Muallif Xett davlati harbiy va sulola tarixiga asosiy e'tiborini qaratdi. U Xett jamiyatining bir qancha ijtimoiy-siyosiy muassasalari o'xshashligiga (yer-mulk, majburiyatli yer egaligi) asoslanib, xettlarning ijtimoiy tizimini feodal tuzum deb ta'rifladi. Lingvist va arxeologlar xett madaniyati asoslarini yaratishda protoxettlarni, xurrit qabilalarini o'rni ko'rsatadigan dalillarni topdilar.

Qadimgi Xett podsholigi.

Er. av. XX—XVIII asrlarda Kichik Osiyoda ashshurlik savdogarlar bir necha savdo koloniyalarini barpo qiladilar. Bu savdo koloniyalari orqali xalqaro savdo olib boriladi, eng avvalo, metallar va yuqori sifatli gazlamalar savdosi amalga oshiriladi. Bu davrda sharqiy Kichik Osiyoda Xett qabilalari boshqa mahalliy tub joy aholini assimillatsiya qiladilar.

Kichik Osiyodagi Nesa (Kanish), Burusxan, Kussar va Xattusi kabi shaharlarni o'z ichiga olgan siyosiy birlashmalar vujudga kela boshlaydi.

Kichik Osiyoning bu siyosiy birlashmalarining ilk birlashuvi eramizdan avvalgi XVIII asrning birinchi yarmida yuz beradi. Viloyatlardan birining hokimi Anitta Nesa shahrini markaz qilib, Qora dengizdan Kichik Osiyodagi tuz ko'ligacha bo'lgan hududlarni egallab bepoyon davlatni barpo qiladi. Qadimgi Xett davlatida urug'-jamoq qoldiqlari ham kuchli bo'lgan. Xett podsholari o'z hokimiyatlarini xalq kengashlariga tayanib amalga oshirganlar. Qurol ko'tarishga qobiliyatli bo'lgan barcha erkaklar podsho chiqaradigan pankus deb ataladigan yig'ilishga muntazam ishtirok etganlar².

Zodagonlar davlat boshqaruvda faol qatnashib, o'zlarini kuchli tayanchi bo'lgan zodagonlar kengashi (Tuliya) orqali xalq yig'iniga boshchilik qilganlar. Zodagonlardan tashqari davlat boshqaruvida podsho oilasi: akaukalari va boshqa qarindoshlari muhim rol o'ynaganlar. Qadimgi xett an'anasiga ko'ra podshoning vorisi podsho oilasidan tanlangan. Ko'pincha voris tanlashda podshoning jiyanalari, uning opa-singillarining

² Avdiyev V.I. Qadimgi Sharq tarixi T., 1964.B.376-378.

o'g'illariga imtiyoz berilgan. Odatga ko'ra davlatni ikki hukmdor: podsho va malika boshqargan. Agar podsho vafot qilsa, malika o'z unvonini yangi podsho hukmdorligi vaqtida ham saqlab qolgan. Yangi podshoning rafiqasi malika bo'lish uchun, sobiq podshoni' bevasi malikani o'limini kutib turgan. Anitta vafotidan keyin er. av. XVII asr oxirida boshqa xett urug'i hokimiyat tepasiga keladi. Xett davlatining asoschilarining birlashtiruvchi siyosatini istilochi va islohotchi podsho Labarna (yoki Tabarna) (Er. av. 1675-1650-yillar atrofida boshqargan) tugallaydi.

U istilochilik yurishlarini davom ettirib Tavrtog' tizmasining shimoliy qismini egallaydi va shimoliy Qora dengizga chiqadi. Xett davlati chegaralarini dengizdan-dengizgacha kengaytiradi. Uning ichki va tashqi siyosati kuchli ta'sirlangan va tan bergan, keyingi vorislari Labarna va uning rafiqasi Tavannanna nomlarini o'zlariga unvon sifatida qabul qiladilar. Labarna mayjud xett an'alariga zid ravishda o'g'li Xattusilini o'z vorisi deb e'lon qiladi.

Xattusili I (er. av. 1650-1625-yillar itrfida) poytaxtni xettlarning sobiq bosh markazi Xattusiga ko'chiradi. (Shu voqeadan keyin davlat rasmiy ravishda Xatti zamonaviy fanda Xett deb atala boshlandi.) Uning vorisi Mursili I (er. av. 1625—1590-yillar atrofida) davrida Xett podsholigida markazlashuv kuchayadi. U Mesopotamiyadan Finikiyaga boradigan yo'ldagi asosiy savdo markazi bo'lgan Shimoliy Suriyadagi Xalpa shahrini bosib oladi. Mursili I eramizdan avvalgi 1595-yilda uzoq Bobilga yurish qilib Hammurapi sulolasini tugatdi. Ammo mamlakat ichida keskin vaziyat vujudga keladi.

Saroy fitnachilari podsho hokimiyatini kuchayishini istamay taxt vorisligiga ko'pgina da'vogarlar bo'lishiga imkoniyat beradigan an'analarni saqlab qolishga urinadilar. Oqibatda Mursili I saroy fitnasi qurboni bo'ladi. Xett hukmron tabaqalari ichida o'zaro kelishmovchiliklar boshlanadi. O'zaro kelishmovchiliklarga Telepin I (er. av. 1530—1500- yillar atrofida) chek qo'yadi. Uning davrida faqat podshoning o'g'li taxtga chiqish huquqiga ega bo'ldi; agar podshoning o'g'illari bo'lmasa, uning singlisining o'g'li va eng so'ngida podshoning kuyovlari taxtga da'vogar bo'lish qoidasi o'rnatilgan. Taxt vorisligining bunday tartibi qat'iy bo'lib, zodagonlar kengashi «pankus»ning taxt vorisligi masalasidagi rolini tugatdi. Ammo qolgan masalalarda «pankus» o'z huquqini saqlab qoldi. Pankusning yuqori pog'onasi bo'lgan «tuliya» hal qiluvchi rol o'ynadi. Tuliyaning ruxsatisiz podsho uning biror-bir a'zosi bo'lgan zodagonni qatl qila olmas edi. Agarda tuliyaning ruxsati bilan uning biror a'zosiga podsho tomonidan o'lim jazosi berilgan taqdirda ham podsho aybdorning oilasini ta'qib ostiga olish va mol-mulkini musodara qilish huquqidan mahrum edi. Tadqiqotchilar bu davrni (er. av. XVIII er. av. XVI asrlar) qadimgi Xett podsholigi davri deb hisobladilar. Telepin va uning o'g'li hukmronligidan so'ng, Xett davlatining tushkunlik davri boshlanadi. Bu davr o'rta Xett podsholigi davri (er.av. XV asr) deb nom oldi. Bu

davrda Xett podsholigining ahvoli yana og'irlashadi. Bir asr davomida Xett davlati va jamiyati go'yoki tushkunlikni boshidan kechiradi.

Yangi xett podsholigi davrida buyuk Xett davlati (er.av. XIV-XII asrlar)

Er. av. XIV asr boshlarida Old Osiyoda Misr, kassitlar Babil va Mitanni davlatlari zaiflashib, xalqaro munosabatlarda Xett davlatining kuchayishi uchun qulay shart-sharoit tug'iladi. Er. av. 1450-yillar atrofida kelib, chiqishi xurrit bo'lgan omadli amaldor taxtni egallab yangi xett sulolasiga asos soladi. Yangi sulola podsholari qadimgi xett buyuk davlatchiligi g'oyalarini qaytarishga da'vo qilib, harbiy-byurokratik monarxiyani tashkil qildilar. Podsho ilohiyashtirilgan mutlaq hukmdorga aylandi va o'ziga voris tayinladi (Bu voris alohida «Tuxkante» lavozimiga aylanib, bu vazifadagi kishini zarur bo'lganda almashtirish mumkin edi.), endilikda saroy to'ntarishlari isyonga aylanib ketmadi. Shu vaqtdan boshlab podsho alohida samoviy ilohiylik egasi hisoblanib, «Quyoshim» deb ulug'lanadi³.

Xett podsholari ichida eng taniqli diplomat, uzoqni ko'ra oladigan siyosatchi, mohir sarkarda Suppilium I (Er. av. 1380-1335-yillar atrofida) davlatni harbiy qudratini oshiradi. U yengil, tez yuradigan jang aravalari bilan qo'shinni ta'minlaydi. Xett shaharlari, ayniqsa, poytaxt Xattusining mudofaa inshootlari mustahkamlanadi. Suppilium I Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'I mayda davlatchalarini va Mitanni davlatini o'ziga bo'sundiradi. Mitanniga tegishli Suriya viloyatlarini va shaharlarini bosib oladi. Suppilium I o'z kuyovini Mitanni taxtiga o'tkazadi. U Suriyada markazi Karxamish va Xalpa bo'lgan xetlarga qaram davlatlarga asos solib, bu davlatlarni hukmdori qilib o'z o'g'illarini tayinladi. Babil va Axey (miken Yunonistoni) davlatlari Suppilium bilan do'stlik aloqalarini o'rnatishga majbur bo'ldilar. Uning vorisi Mursili II (er. av. 1335—1305-yillar atrofida) otasining davlatini to'la hajmda saqlab qoldi, lekin qaram hududlardagi isyonlar, qo'zg'olonlar va boshqa qudratli davlatlarni mamlakat hududiga tazyiqiga qarshi to'xtovsiz urushlar olib borishga majbur bo'ldi.

Mursili II Kichik Osiyodagi janubiy Frigiya va Lidiya, Milavan (Milet) hokimlarini bo'sundiradi. U an'anaviy raqib Arsava podsholigiga (Kichik Osiyo) qarshi g'olibona yurish qilib Egey dengizi qirg'og'igacha chiqadi.

Ammo Mursili II podsholigining so'nggi yillarida Misr XIX sulola davrida yanada kuchayadi va Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'i uchun Xett davlati bilan yana raqobat boshlaydi. Eramizdan avalgi 1286-yilda Kadash shahri yonida har ikki tomon uchun hal qiluvchi janglardan biri bo'lib o'tadi. Jangda Misr qo'shinlari yengiladi. Shunga qaramasdan Misr fir'avni, iste'dodli sarkarda Ramzes II yana urushga tayyorlanib, xetlarni Falastin, Finikiya va Suriyani katta qismidan siqib chiqaradi. Oxiroqibatda Misr va Xett davlati eramizdan avalgi 1280-yilda tinchlik shartnomasini imzolaydilar.

³ Avdiyev V.I. Qadimgi Sharq tarixi T., 1964.B.396-397.

Shartnoma bo'yicha Suriyaning bir qismi, Shimoliy Finikiya Xett davlati ta'siri ostida «oladi. Har ikki davlat o'rtasida savdo aloqalari kuchayadi⁴.

Endilikda Xattusili III kuchayib borayotgan Osuriyaning harbiy tazyiqiga qarshi Babil bilan ittifoq bo'lishga harakat qiladi, lekin Osuriyani Yuqori Mesopotamiyadan siqib chiqara olmadi. Xett davlati kuchli qo'shinga ega bo'lgan Osuriya tazyiqini qiyinchilik bilan qaytaradi.

So'nggi xett podsholari Tutxaliya IV va uning ikki o'g'li davrida axeylar, Bolqondan kelgan frigiyaliklarni Kichik Osiyoni g'arbida hujumini zo'rg'a qaytaradilar. Axeylar tor-mor qilinganidan keyin Kichik Osiyo g'arbidagi Ilion shahri bosib olinadi. So'nggi xett podshosi Suppilium II Kipr orolini yana qayta bosib oladi. Er. av. XII asr oxirida Egey dengizi qirg'oqlari va orollarining etnik jihatdan ola-kurok «dengiz xalqlari» Xett davlatini tormor qiladilar. (er. av. 1190-yillar). Shunday qilib, yangi Xett davlati tarix sahnasidan abadiy tushib ketdi. Markazlari Karxamesh va Melida bo'lgan so'nggi Xett podsholiklari qoldiqlari er. av. VIII asr oxirlarida Osuriya tomonidan tugatiladi.

Xett podsholigi davrida iqtisodiy-ijtimoiy munosabatlar

Yangi Xett davrining xo'jalik va ijtimoiy munosabatlarini tavsiflovchi asosiy manba Xett qonunlaridir. Xo'jalikning asosi dehqonchilik, chorvachilikning qo'ychilik sohasi bo'lgan. Dehqonchilikda sun'iy sug'orish sezilarli bo'lmagan. Sun'iy sug'orish inshootlari cheklangan holatda barpo qilingan. Hunarmandchilikning taraqqiyoti to'g'risida qonunlar va boshqa hujjatlarda temirchi, kulol, duradgor va tikuvchi kasblari tilga olinadi. Mehnat qurollari va harbiy aslahalar ishlab chiqarish uchun asosiy xomashyo dastlab mis, keyinchalik qalay edi. Temirdan faqat diniy marosimlar uchun haykalcha va boshqa buyumlar yasashda oz miqdorda foydalanilgan. Xett davlatida podsho oilasi va podsho bosh kohin sifatida juda katta miqdorda yerga egalik qilgan. Podsho va ibodatxona yerlarida ishlovchilar o'z yerlariga berkitib qo'yilib, turli soliq va majburiyatlarni o'taganlar. Xett davlati ma'muriyati qarori bilan ekin yerlari ishlovchilar bilan birga o'z foydasiga soliq yig'ish huquqi bilan podsho va ibodatxonalariga berilgan. Ayrim ibodatxonalar umumdavlat soliqlaridan ozod qiluvchi immunitet yorliqlarini olganlar. Davlat va ibodatxona yerlaridan tashqari boshqa yerlar xususiy mulk bo'lib oldisotdi qilingan⁵.

Xett jamiyatida barcha aholi ikki guruhga bo'lingan. Soliq to'lovlari va boshqa majburiyatlarni o'tovchi (podsho, ibodatxona yoki xususiy shaxs foydasiga) kishilar erkin bo'lmagan mavqega ega bo'lib, kamsitilganlar. To'la ma'noda erkin kishilar deb

⁴ I.Roger B.Beck, Linda Black, Larry S. Krieger, Philip C, Naylor, Dahia Ibo Shabaka "World history: patterns of interaction". McDougle Little, USA, 2009. P. 179-181.

⁵ Avdiyev V.I. Qadimgi Sharq tarixi T., 1964.B.398-400.

zodagonlar, amaldorlar, kohinlar va katta yer egalari hisoblanganlar. Xett davlati bosib olgan hududlarni boshqarmagan, faqat ulardan xiroj olish bilan cheklagan.

Xett madaniyati

Xett jamiyati o'z madaniy tarqqiyotida Misr va Mesopotamiyaning yuksak madaniyatlari ta'siri yaqqol seziladi. Xett madaniyatida, ayniqsa, xurritlarning ta'siri kuchli bo'lgan. Xett dini o'ziga xos belgilarga ega edi. Xettlarning ming ma'bud va ma'budalari to'g'risida manbalarda eslatishlar mavjud. Amalda esa cheklangan miqdorda ilohlarga sig'inilgan. Poytaxt Xattusining oliy homiysi chaqmoq xudosi edi. U bilan birga xurritlarning chaqmoq xudosi Tesubga ham sig'ingan. Xattusida quyosh, hosildorlik xudosi Telepinga va mahalliy Kilikiya hosil xudosi Sandanga e'tiqod qilingan. Podsho quyoshga o'xshatilib ilohiylashtirilgan. Shu sababli xettlar o'z podsholarini «quyoshim» deb sig'inganlar. Xett yozma asarlaridan bizgacha yetib kelgan podsholarning «tarjimai hollari» juda qiziqarli va batafsil bayon qilingan. Ularda yorqin obrazlar, chuqur kechinmalar va o'ziga xos axloqiy qarashlar seziladi. Xett yilnomalarida mamlakat tarixini uch davrga bo'lishga urinish yaqqol ko'zga tashlanadi. Xett arxivlarida boshqa mamlakatlar, masalan, Akkad tarixi to'g'risida ma'lumotlar ham

mavjud. Xett podsholigining boshqa xalqlar bilan yaqin aloqasi mavjudligidan dalolat beradigan yana bir madaniy yutuq uch tilli shumerbobil xett lug'atlarining tuzilishidir. Bizgacha Xett podshosi bosh otboqari Kikulli ismli kishi tuzgan yilqichilik to'g'risidagi ajoyib qo'llanma yetib kelgan.

Xett haykal va relyeflari vazmin va ulug'vorligi bilan ajralib turadi. Mamlakatd'a, ayniqsr., midofaa inshootlari qal'a devorlari qurish yuqori darajada bo'lgan. Xett madaniyati ko'p asrlilik shimoliy Mesopotamiyada va unga yaqin boshqa hududlarda yashagan qabila va xalqlarning madaniyatini o'zida aks ettirgan va boshqa madaniyatlarga ham o'z ta'sirini o'tkazgan. Xettlarning madaniy merosi Xett davlati halokatidan keyingi asrlarda ham boshqa qo'shni mamlakatlar madaniyatiga ijobiy ta'sir o'tkazadi.

Ilk Mitanni

Mitanni (akkad tilida—Xanigalabat) davlatida (er. av. 1560—1260-yillar) yuqori Mesopotamoyada Xurrit qabilasi mitannilar XVI asrda asos soldilar. Mitanni poytaxti yuqori Xaburdagi Vassokanda joylashgan edi. Mitanni podsholari hind-oriy sulola ismlarini saqlab qolib Mand jangchilari podshosi va Xurri jangchilari podshosi unvonlariga ega edilar. Hind-oriy ma'budlari Indra, Mitra-Varuna va Nasati hukmron sulolarining homiy xuddkriAdv. XVI asr oxirida podsho Suttarai I davrida Mitanni Zagros va Nine viyadan Shimoliy Suriyagacha bo'lgan hududni egallab, ulkan davlatga aylandi.

Shu vaqtdan boshlab bir yuz ellik yil davomida Old Qsiyoda Mitannidan kuchli bo'lgan qudratli davlat yo'q edi. Mitanni bu davrda Misr bilan Mesopotamiya va

Sharqiy O'rtayer dengizi havzasi uchun uzoq kurash olib bordi. XV asrda xalqaro vaziyat o'zgarib Misr bilan Mitanni o'rtasida ittifoqchilik munosabatlari o'rnatildi va sulolaviy nikohlar tuzildi. Tutmos IV va Amenemxotep III Mitanni malikalariga uylandilar. Er. av. XIV asr boshlaridagi Mitannidagi sulolaviy nizo, saroy fitnalari davlatni zaiflashtirdi.

Xulosa: Xett podshosi Suppilium Mitanniga qarshi urush ochib Suriyani tortib oldi va Mitanniga bostirib kirdi. Yordamga chaqirilgan Osuriya hukmdori Ashshurballit I mamlakatni Sharqiy viloyatlarini anneksiya qildi. Shu vaqtdan Mitanni shimoliy Mesopotamiyadagi kichik bir davlatchaga aylanib qoldi. Uni ustidan nazorat qilish uchun osur va xetlar o'zaro kurash olib bordilar. Qachonlardir qudratli davlat qoldig'i sifatida Mitanni Er. av. 1260-yilda Ossuriya podshosi Salmanasar I tomonidan tugatildi.

Adabiyotlar:

1. Xalqaro munosabatlar tarixi va diplomatiyasi. Hammualliflikda, T., 2009.
2. Qadimgi dunyo tarixi. Y.S. Krushkol taxriri ostida. 2-j. T., 1975.
3. Хрестоматия по истории Древней Греции. Под. Ред. Д.П.Каллистова. М., 1964.
4. Хрестоматия по истории Древнего Рима. Под. Ред. С.Л.Утченко. М., 1962.
5. Rajabov R. Qadimgi dunyo tarixi. Toshkent 2009.
6. Античная Греция. Под.Ред. Е.С.Голубцовой. М., 1983. Т., I-2.